

הנגב בתקופה הפרסית

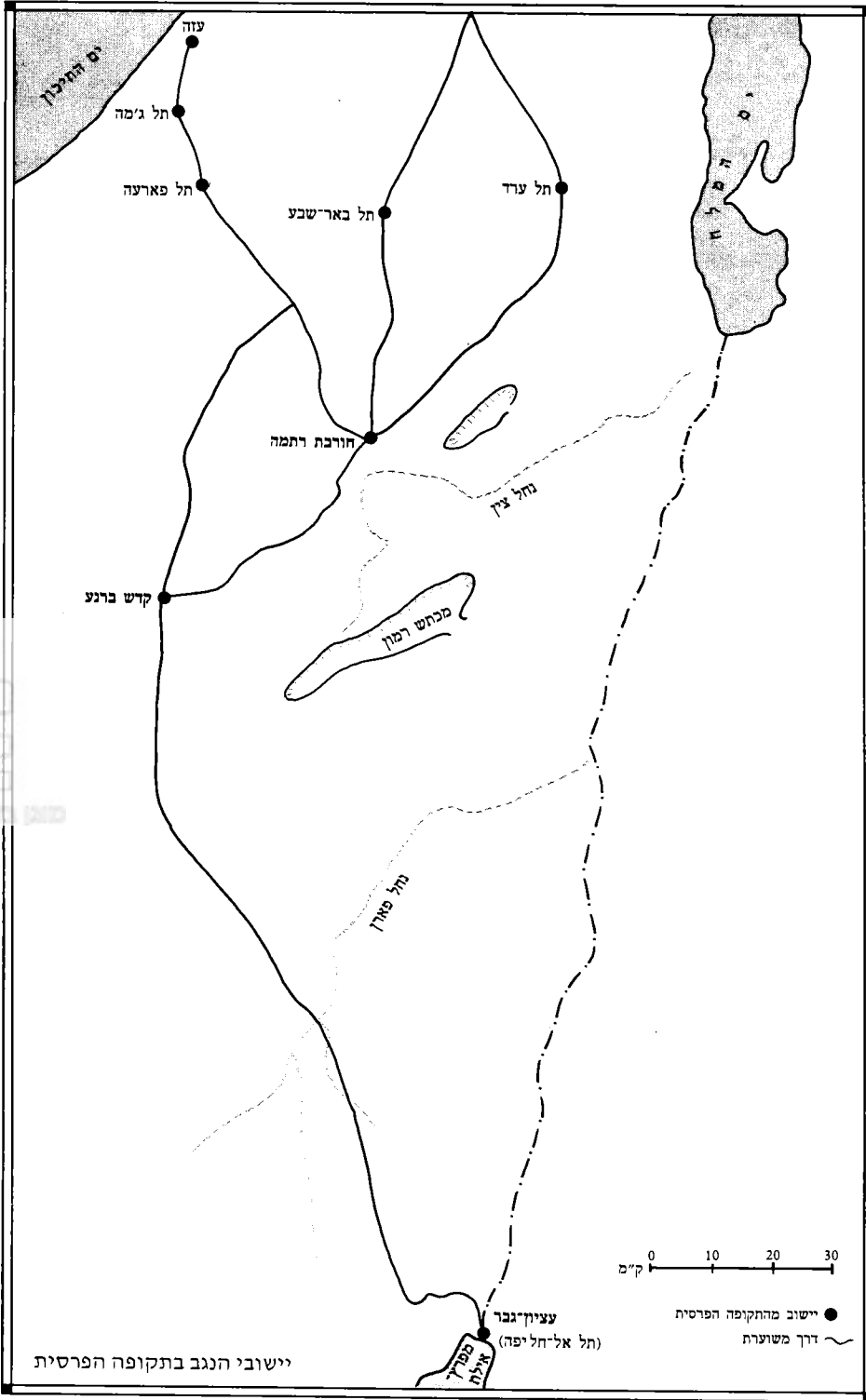
זאב משל

התקופה הישראלית בנגב כבר זכתה למחקרים אחדים, וכמוה מוכרים באופן יחסי קורות הנגב בימי הנבטים; אולם, שרויים אנו באידיעה באשר לתולדות הנגב בתקופה הפרסית, המקשרת ביניהם. מיעוט האתרים מתקופת שלטון פרס הוא כמובן הגורם העיקרי לכך, וגם במקורות ההיסטוריים לא נזכר הנגב במפורש. אף-על-פי-כן אין התמונה תמונה של ריקנות מוחלטת: ידועים לנו, דרך חפירה ארכיאולוגית, שלושה אתרים, אשר למרות היותם ממוקמים במרחק רב זה מזה מאפשרים, אולי, לטוות חוט המקשרם יחדיו, הן בפרישתם הגיאוגרפית הן בעניינם ההיסטורי. וכאן אולי מצוי המפתח לראייה כוללת על מהותה של תקופה זו בנגב. שלושת האתרים הם תל אל-חליפה—עציון-גבר, סמוך לאילת; מצודת קדש-ברנע, בגבול הנגב וסיני; וחורבת רתמה המצויה סמוך לשדה-בוקר ממערב.

הממצאים הארכיאולוגיים

תל אל-חליפה, המזוהה עם עציון-גבר, מצוי כיום בתחומי ממלכת ירדן, סמוך לגבול ישראל, לא רחוק מתוף מפרץ-אילת. חפירות נערכו בתל זה בין השנים 1938–1940 על-ידי גלסקי.¹ השכבה העליונה, החמישית במניין, שנתגלתה בחפירות היא מן התקופה הפרסית. גליק תיאר את האתר כ'עיריה חרושתית חדשה, שהוקמה על חורבות העיר מן השכבה הקודמת, תחת האדמיניסטרציה הפרסית'.² גליק לא סיפק נתונים על תכניתו של היישוב ושלבי-קיומו: אך הארכיטקט 'פינקרפלד, שלקח חלק בחפירה, מוסר כי נמצאו שני שלבי-קיום—הראשון מן המאה השישית לפני הספירה והשני מן המאות החמישית והרביעית לפני הספירה. בשלב הראשון נתגלו שרידים של מבנים מעטים. מן השלב השני לא נשתמרו כל מבנים, אך נתגלו שברים של כלי-חרס אתיים, שיובאו מיוון.³ מכאן הסיק גליק שהתקיימו אז קשרי-מסחר עם יוון וארצות הים-התיכון בכלל. ממצא נוסף שנתגלה במקום הם מזבחות קטורת קטנים מטין או מאבן-גיר. אלה אופייניים לפולחן באותה התקופה, ודוגמתם נתגלו באתרים אחרים בארץ; זמנם, לדעת גליק, המאה החמישית לפני הספירה.⁴

1 N. Glueck, 'Ezion-Geber', BA, XXVIII (1965), pp. 70–87 (כולל ביבליוגרפיה). ראה גם: ז' משל, 'הערות לבעיית תל אל-חליפה, אילת ועציון גבר', ארץ-ישראל, יב (1975), עמ' 49–56, ושם ביבליוגרפיה מלאה.
2 גליק, שם, עמ' 87.
3 'פינקרפלד, 'חפירות עציון גבר', קדם, א (1942), עמ' 60.
4 נ' גליק, 'מזבחות קטורת', ארץ-ישראל, י (1971), עמ' 120–125.



המעניינת בין הממצאים היא אולי קבוצה של אוסטרקונים, שארבעה מהם פורסמו:⁵ שלושה כתובים בכתב קורסיבי, בארמית, השפה ששררה אז בארץ. האחד מכיל שם יחיד 'בר' (שלו(ס)), השני כולל רשימת שמות 'שלמנעבד, לחי עב(ד), בעלי(?)', שושבע(?)'. האוסטרקון השלישי הוא מעין קבלה על משלוח יין, ולשונו: 'חמר בלגן טב יאן 5, חמר טב יאן 2, חמר ב... /, היינו, יין בלגין, איכות טובה, מובחר' הספרה מציינת כנראה את הכמות.⁶ האוסטרקון הרביעי (מס' 2070) כתוב לדעת י' נוה בכתב פניקי קורסיבי וזמנו כמו האחרים, המאה החמישית או ראשית המאה הרביעית לפני הספירה; באה בו רשימת שמות, כמו עבדאש... , אבשלם, שלמלחי, ש... בעל, שהם שמות פניקיים מובהקים.⁷ למציאתם של פניקים באתר דרומי זה—תושבים, ספנים, או סוחרים—נודעת כמובן חשיבות רבה.

מצודת קדש-ברנע, השוכנת בלבו של נווה-המדבר הנודע של עין קודיראת, נתפרסמה בעיקר כאתר חשוב מתקופת מלכי יהודה. בחפירות שנערכו במקום על-ידי מ' דותן, נסקרו על-גבי המצודה—הישראלית—מבנים נוספים, להם ניתן כנראה לשייך חרסים רבים מן התקופה הפרסית שנלקטו במקום.⁸ חרסים אלה—ובהם הן כלים ארץ-ישראליים מקומיים, הן שבר של כלי אתי מיובא—מאפשרים לקבוע את תאריכו של היישוב למאות החמישית-הרביעית לפני הספירה. ייתכן שלאותה תקופה יש לייחס גם סיכת רכיסה ממתכת וכלי-ברזל, אולי חוד של מחרשה.

חורבת רתמה (נ.צ. 12830347, מפת 1:50,000 שדה-בוקר) נמצאת מערבית לשדה-בוקר, סמוך למפגש נחל הרועה ונחל בוקר עם נחל הבשור. האתר נמצא על ראשה ומורדותיה של גבעה המזדקרת מרכס חלוקים וצופה היטב אל הבקעה הרחבה שמתחתיה, בה קיים היה צומת-דרכים חשוב.

ע' ענתי סקר את האתר בשנת 1953 וזיהה אותו כתחנת-דרכים מן התקופה הפרסית.⁹ בחפירה שנחקימה במקום על-ידי ז' משל ור' כהן,¹⁰ נתגלה כי האתר החל קיומו (תקופה III) בתקופת הברזל. אותה עת שימש כמצודת-דרכים ישראלית טיפוסית שסביבה נתפתח יישוב קטן. על חורבות חלק מן המבנים נתגלו חרסים מן התקופה הפרסית (תקופה II). המבנה העיקרי, המצודה, המשיך את קיומו או הוקם מחדש בתקופה הרומית (תקופה I).

החרסים הרבים מן התקופה הפרסית, שנלקטו על גבי חורבות המבנים, אינם מעידים על שימוש חוזר באותם מבנים כמבני-מגורים. לא נודע טיבו של היישוב שנחקיים במקום בתקופה הפרסית, אך ברור שלא היה זה יישוב קבע רב-מבנים. לעומת זאת, מעידה הכמות הרבה במיוחד של קיראמיקה אופיינית, על פעילות שהתנהלה כאן לאורך זמן. חקירת הקיראמיקה—שברים של קערות אופייניות, סיר-בישול, קנקנים, פכיות, צפחת ונר—מעידים באופן ברור שהמקום החקיים במאות החמישית-רביעית לפני הספירה. אם מותר לשפוט על-פי טיב החרס, מעיד צבעו האפור-חום כי קרוב היה יותר למסורת הקדרים של איזור ההר ביהודה ושומרון העומדת בניגוד למסורת הקדרים באיזור החוף, שם הרבו לייצר כלים בהירים, ירקרקים או אדומים.

5 N. Glueck, 'Ostraca from Elath', *BASOR*, LXXX (1941), pp. 3-10; LXXXII (1941), pp. 3-11

6 C.C. Torrey, 'On the Ostraca from Elath', *BASOR*, LXXXII (1941), pp. 15-16

7 י' נוה, 'על כתבם של שני אוסטרקונים מאילת', ידיעות, ל (1966), עמ' 39-40.

8 מ' דותן, 'מצודת קדש ברנע', קובץ אילת, ירושלים 1963, עמ' 100-117.

9 ע' ענתי, סקר הר הנגב, אגף העתיקות, ירושלים 1955 (לא פורסם), עמ' 32-33.

10 ז' משל, תולדות הנגב בתקופת מלכי יהודה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, תל אביב 1974, עמ' 15-35.

אופיים של היישובים

למרות מיעוטם של האתרים מן התקופה הפרסית,¹¹ מזכירה פריסתם במידת-מה את הדגם שהיה קיים גם בתקופה הקודמת, בימי ממלכת יהודה.¹² דגם זה בנוי על ציר התנועה של 'דרך האתרים' החוצה את הר הנגב המרכזי כלפי מערב, בואכה קדש-ברנע, ומתחברת אל הדרך הקדומה, הידועה כיום בשמה הערבי דרב אל-ע'זה. דרך זו מקשרת בין ערי החוף הדרומי של ארץ-ישראל ובין אילת ועציון-גבר. כאן כבר מצוי בהתפתחות התהליך של פיתוח דרכי-המסחר ויישובן, שיגיע לשיאו בתקופה הנבטית שלאחר-מכן.¹³ הקשר בין היישובים ובין המסחר ודרכי-המסחר הוא המפתח להבנת קיומם של היישובים בתקופה זו.

אלא שאין אופיים של היישובים כאופי תחנות-הקבע של התקופה הישראלית והתקופה הנבטית דווקא. בניגוד לתקופות אלה, בהן ניכרה פעילות של התיישבות, אין לראות בתחנות-הדרכים הפרסיות רשת של מצודות קבע.¹⁴ בקדש-ברנע נמצאו, כאמור, רק מבנים דלים ביותר ובחורבת רתמה לא אותר, לפי שעה, אפילו מבנה אחד. תמונת ממצא מעין זו ניפרת גם במקומות אחרים בדרום הארץ, בהם מובטחים מראש תנאי-התיישבות טובים בהרבה. כך הם פני הדברים, דרך משל, בערד¹⁵ באר-שבע¹⁶ בשלב ג' בתל ג'מה,¹⁷ ובמידת-מה אף בתל פארעה הדרומה.¹⁸ ביישובים אלה לא נמצאו מבנים, אלא בעיקר בורות ואסמים המלאים חרסים ואפר.

הבורות שימשו כנראה במקורם כאסמים, ובשלב מסוים—לכשנתרוקנו—החלו למלאם באשפה. ריבויים בתל ג'מה הביא את פ' פיטרי להשערה כי המקום היה בתקופה הפרסית תחנת-אספקה לצבא פרסי שתקף את מצרים דרך סיני (עיין להלן). לפי חישובו ניתן היה לאגור כאן אספקה לצורכיהם של 70,000 איש למשך שני חודשים.¹⁹ את ריבוי האסמים בתלי השפלה וגבול הנגב ניתן גם לפרש כמקום-אחסנה ליבולי שיא בשנות ברכה, ולאגירת מזון לקראת שנים שחונות.²⁰ אולם לא נודע מקום בתיים של איכרים חרוצים אלה. נראה לנו אפוא כי האתרים בנגב ובגבולו שימשו בתקופה הפרסית כמרכזי-אספקה וכתחנות ליחידות-הצבא ולשיירות-המסחר שעברו בדרך לעזה ולערי החוף האחרות.

מסקנה זאת תואמת את פירושו של י' נוה שפיענח ופרסם את האוסטרקונים מערד ומבאר-שבע: 'חרסי באר שבע מצביעים על מציאותו של מרכז אדמיניסטרטיבי בעיר זו, שאליו הובאה התבואה בתורת מס, ואילו מן האוסטרקונים של ערד לומדים אנו על קיומה של תחנת-מעבר שבה היו

11 ענתי (לעיל, הערה 9), עמ' 50-51.

12 משל (לעיל, הערה 10), ציור 17.

13 ז' משל, 'דרכי הנגב לפי תיאורו של פתולמאיוס ומפת פויטינגר', חפירות ומחקרים, בעריכת י' אהרוני, תל אביב 1973, עמ' 205-209.

14 שלא כדעתו של א' שטרן, התרבות החומרית של ארץ-ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים 1973, עמ' 236.

15 י' אהרוני, 'עונת החפירות השניה בתל ערד', ידיעות, כח (1964), עמ' 164.

16 הנ"ל, 'החפירות בתל באר שבע, עונה ראשונה', חפירות ומחקרים, בעריכת י' אהרוני, תל אביב 1973, עמ' 17.

17 שטרן (לעיל, הערה 14), עמ' 29.

18 שם, עמ' 30.

19 F. Petrie. *Gerar*, London 1928, p. 9

20 L.E. Stager, 'Climatic Condition and Grain Storage in the Persian Period', *BA*, XXXIV (1971), p. 88

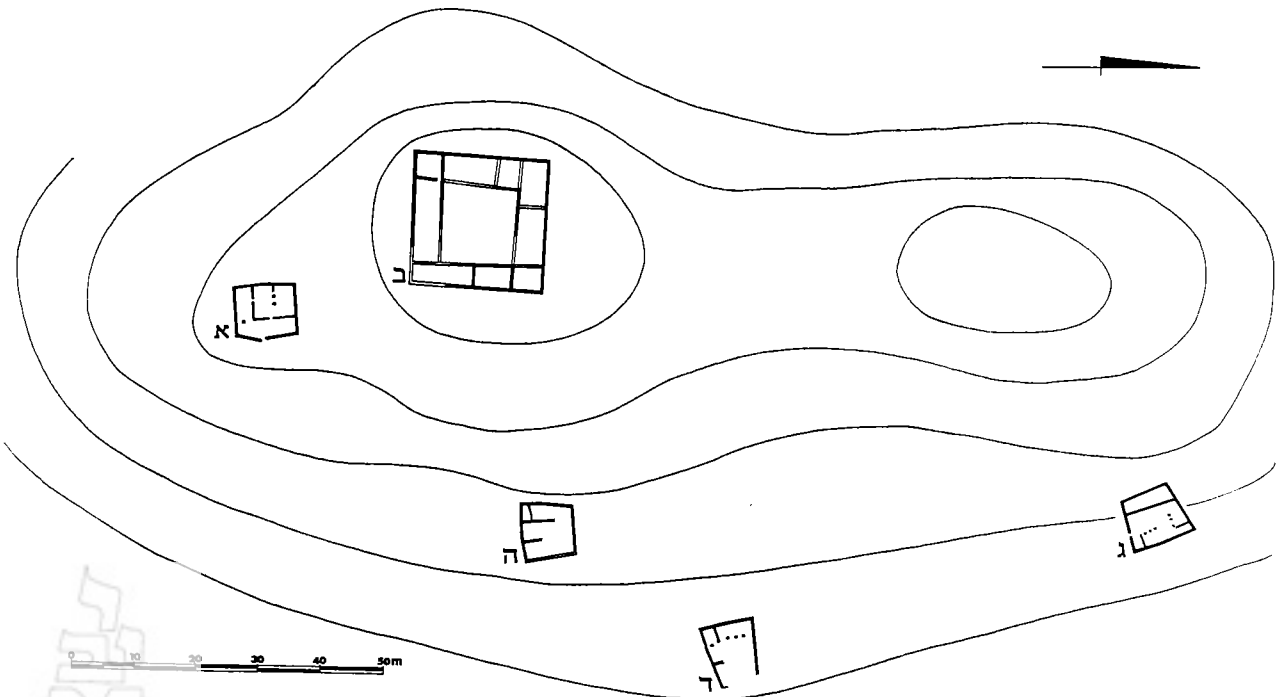
ראה לעניין זה גם קריאתו של נוה לאוסטרקון מתל אל פרעה: י' נוה, 'שני אוסטרקונים ארמיים מן התקופה הפרסית', המקרא ותולדות ישראל—מחקרים לזכרו של יעקב ליוור, תל אביב 1972, עמ' 184-186.



המצודה בחורבת רתמה

מספקים שעורים לפרשים, לסוסים ולחמורים'. נוה הדגיש את תפקידם האפשרי של פרשים וחמורים אלה 'כחיל מצב השומר על הדרכים... כחוליה במסגרת הרחבה של קיום התקשורת, הן בהעברת דואר דחוף והן בהובלת מצרכים ומשאות ליחידות צבאיות ולפקידות הממלכתית שישבה במקומות מרוחקים בנגב ובמדבר'.²¹ אנו שמים את הדגש על תפקידם האפשרי במסחר. בהקשר זה יש אף לפרש את האוסטרקונים מתל אל-חליפה ומכאן דמיונם בחוכן לחרסי באר-שבע. עדות מעניינת לקיומה של דרך המסחר, המקשרת בין הדרום הרחוק והחוף הדרומי של ארץ-ישראל, נמצאה בחפירות האחרונות בתל ג'מה: כתובת דרום-ערבית על כתפו של קנקן שנמצאה בחפירת אסם.²² החופרים נוטים אמנם לאתר את זמן האסם ומייחסים את הכתובת למאות הג'-הב' לפני הספירה, אך תאריך זה אינו מוחלט, אלא נסיבתי, ויש אפשרות שיוקדם בהמשך המחקר עד לתקופה הפרסית.

21 'נוה', 'כתובות ארמיות', בתוך: 'י' אהרוני, כתובות ערד, ירושלים 1975, עמ' 167, 203.
22 חדשות ארכיאולוגיות, מד (1972), עמ' 33.



רתמה — תכנית כללית של המצודה מתקופת הברזל
א. בית המפקד; ב. המצודה; ג,ד,ה. בתי המגורים

תושבי האיזור

מי הוא הגורם שיזם, בנה ואיכלס את התחנות? גבול מדינת יהודה בתקופה הפרסית הגיע בדרום עד הקו תקוע-בית צור-קעילה. זאת למדנו מרשימת בוני החומה בנחמיה ג'²³ ומספר חשמונאים-א ד סא; ה סה; יד לג. מתברר כי לא חל שינוי בקו גבול זה עד מלחמות החשמונאים במאה השנייה לפני הספירה. השטח שמדרום לקו זה נקרא בתקופה ההלניסטית בשם אדומיאה. כנראה היתה יחידת מנהל כזאת כבר בתקופה הפרסית²⁴ ועל תושביה נמנו יסודות אדומיים וערבים, שהיו בשלבים שונים של ישיבת קבע ונוודות.²⁵ אפשר שזה ההסבר לממצא הארכיטקטוני הדל באתרים שמנינו. דרומה יותר, בצפון-סיני וכנראה אף בהר הנגב, שכנו אז שבטים נודדים של ערבים. מעיד על כך הירודוטוס, באמצע המאה הה' לפני הספירה, המכנה את כל האיזור שבין היס-התיכון ועד ים-סוף, ממזרח לנילוס ולזרוע הפלוסית שלו, בשם 'ערביה'. השם מציין סוג מסוים של אוכלוסין, אך לא

23 מ' אבייונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים 1951, עמ' 18-19, 21.

24 שם, עמ' 22.

25 י' אפעל, הנוחים בספר ארץ ישראל בתקופת האימפריות האשורית, הבבלית והפרסית, עבדה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים 1971, עמ' 145. השמות הפרטיים הנוכחים באוסטרקונים של ערד ובאר-שבע הם ערביים, אדומיים ועבריים, ראה: נוה (לעיל, הערה 21), עמ' 202-203. יש לדאוג בכך אישור לשיתופם של יסודות אלה במסחר.

טריטוריה או מסגרת אדמיניסטרטיבית מוגדרת.²⁶ 'חבל הערבים' השתרע, לפי הירודוטוס, מעזה ועד יניסוס (שאיחורה אינו נדאי; אולי אל-עריש?), והוא מצוי לפי תיאורו בדרומה של הסאטראפיה החמישית של הממלכה הפרסית. בספר נחמיה נזכרים הערבים בין צרי יהודה (נחמיה ד א) ומנהיגם, גשם הערבי, מוזכר כאחד מיריבי נחמיה (ב יט; ו א, ו ואילך).

לפי הירודוטוס היו הערבים חייבים ב'דורה' בשיעור 1,000 כיכר לבונה לשנה (כ-40 טון). לדעת י' אפעל²⁷ מדובר בהיטל כבד ביותר, שערפו, והעובדה שנגבה בלבונה, מלמדים למעלה מכל ספק שהערבים היו קשורים לסחר הבשמים והכנסותיהם היו רבות מאוד.

איך פיקחו הפרסים על מסחר זה, ואיך גבו היטל כבד זה? לדעתנו הם עשו זאת באמצעות תחנות-דרכים כמו ערד, קדש-ברנע, רתמה ותל אל-חליפה. הקיראמיקה מן התקופה הפרסית שנמצאה בהן היא עדות לאחזקתן על-ידי הממלכה ולאישן לא על-ידי נודים בלבד; שכן אלה האחרונים אינם מחזיקים כמעט כלי-חרס, אלא בכמות קטנה. הגרעין המקצועי שנשא בעול זה היה כנראה פניקי.

המקורות ההיסטוריים מעידים בבירור כי ממלכת פרס עודדה את פיתוח הספנות הפניקית בים התיכון כבת-תחרותה של יוון.²⁸ כתובת אשמנעור מלך צידון מלמדת שקיבל מידי מלך פרס את דאר ויפו.²⁹ מדריך הספנים ביוונית הידוע בשם 'פסבדו-סקילאקס', מסוף תקופת שלטון פרס בארץ-ישראל, מונה ערים צוריות וצידוניות בחוף ארץ-ישראל בין עכו ואשקלון.³⁰ נראה לנו כי הפרסים מסרו לידי פניקים אף את הטיפול והפיקוח על סחר הבשמים. הירודוטוס מדבר על סורים היושבים על חוף הים הערבי. 'סורים' אלה היו כנראה פניקים שקיימו תחנות לצורכי ספנות ומסחר.³¹ האם אין אפשרות ש'הים הערבי', שעל חופו ישבו, הוא ים-סוף וסעיפיו? השאלה האחרונה מחזירה אותנו אל ממצאי תל אל-חליפה-עציון-גבר: גליק, לשיטתו, ראה כאן בזמנו 'עיריה חרושתית', אך נסוג באחרית ימיו מדעתו זאת מפני הביקורת.³² הממצא—מעט שרידים של מבנים והרבה כלי-חרס וממצא כתוב—דומה בעיקרו לזה שנחשף בערד ובבאר-שבע. כבר היצענו במקום אחר³³ כי האתר בכל תולדותיו היה תחנת דרכים ומסחר מבוצרת, שהוקמה והוחזקה על-ידי גורם אתני זר לסביבה האדומית. לכן, העדיפו יושביו לשכון מחוץ לתחומי נווה-המדבר הטבעי של אילת (כיום בשטח עקבה). ראשונים בין זרים אלה היו הישראלים (שכבות I-III שבתל), אחריהם באו האשורים (שכבה IV) ואחרונים הם הפניקים בתקופה הפרסית (שכבה V). אוסטרקון 2070 רומז על כך, לפי שהוא כתוב בכתב פניקי, ומכיל שמות פניקיים.³⁴ מותר לשער כי בתל אל-חליפה היתה לפניקים מעין מושבה, ששכנה על חוף ים-סוף ומפרץ-אילת, שהשם 'הים הערבי' יאה לו

26 אפעל, שם, עמ' 140.

27 שם, עמ' 151.

28 י' אהרונ, ארץ-ישראל בתקופת המקרא—גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים 1962, עמ' 335; אבי-יונה (לעיל, הערה 23), עמ' 23.

29 נ' סלושץ, אוצר הכתובות הפניקיות, תל אביב 1942, עמ' 24.

30 אבי-יונה (לעיל, הערה 23), עמ' 23.

31 אפעל (לעיל, הערה 25), עמ' 142.

32 גליק (לעיל, הערה 1).

33 משל (לעיל, הערה 1).

34 נוה (לעיל, הערה 7).

בתקופה זאת. נראה לנו אפוא כי הממלכה הפרסית עודדה את המסחר הפניקי עם ערב בדרך ים־סוף וכי ממצאי שכבה V בתל אל־חליפה הם עדות לכך. לפי הירודוטוס היה אמנם חבל הערבים משוחרר ממס. ו'מרכזי המסחר אשר לחוף הים' ניתנו ל'מלך הערבים', אך אין להסיק מכך שהפרוזדור לים היה בשליטתם המוחלטת.³⁵ הזכרנו לעיל את היטל ה'דורה' הכבד שהוטל עליהם. גם בעזה עצמה היה משמר צבאי פרסי חזק.³⁶ נראה שלערבים הוענקו זכויות מסוימות, כנראה כלכליות, אך הפיקוח על המסחר נשאר בידי הפרסים, עם שהם עודדו את פיתוחו באמצעות הפניקים.³⁷ יש לציין שגם בצפון הארץ מוצאים אנו מושבות פניקיות,³⁸ באזורי המרכז, דוגמת מראשה ושכם, ולא רק בקרבת החוף. בסיכום—נראה כי פעילות המסחר הפרסית בנגב היתה חולייה מקשרת בין פעילות מלכי יהודה לבין זו של הנבטים. אלה האחרונים, שבנו על גב שיירות־המסחר ממלכה משגשגת, לא עשו זאת יש מאין. רעיון פיתוח דרכי המדבר, תוך ניצול המעמד הגיאופוליטי והשקעת אמצעים ממלכתיים, הועבר אליהם כמסורת עתיקה. מעבירי מסורת זאת, כמו שנסינו להראות, היו הפרסים.



חברת המונטיות הישראלית

- 35 אפעל (לעיל, הערה 25), עמ' 152.
- 36 U. Rappaport, 'Gaza and Ascalon in the Persian and Hellenistic Periods in Relation to their Coins', *IEJ*, XX (1970), p. 75
- 37 בניגוד לדעת אפעל (לעיל, הערה 25), עמ' 67, הערה 156. מעניין לציין בהקשר זה, כי אחד מן השמות שבכתובות ערד עשוי להיות פניקי. ראה: נוה (לעיל, הערה 21), עמ' 202.
- 38 אהרוני (לעיל, הערה 28), עמ' 335.